

Cirkevno-národná manifestácia v Skalitom pri príležitosti posviacky novej kalvárie za účasti prezidenta republiky a predsedu vlády, 31. 8. 1941

Príbeh o tom, ako sa z „normálneho“ človeka stal vojnový zločinec

Dušan Kováč

Jozef Tiso sa zvykne na Slovensku označovať za „kontroverznú“ osobnosť slovenských dejín. V súčasnom politickom a hlavne mediálnom slangu dostalo slovo „kontroverzný“ pejoratívny nádych. Kontroverzní ľudia sú jednoducho prinajmenšom ľudia s pochybnou povestou. Pôvodný význam tohto slova je však iný, kontroverznosť znamená symbiózu protikladných vlastností, kontroverzná osobnosť je osobnosť plná protikladov, osobnosť zmietaná vnútornými rozpormi. Kniha amerického historika Jamesa Mace Warda, ktorá teraz, po piatich rokoch od jej anglického vydania, vychádza vo vydavateľstve Slovart v slovenskom preklade, predstavuje Jozefa Tisa ako osobnosť, ktorá usilovala po celý život o vnútornú homogenitu, ale ktorá sa napokon z človeka kontroverzného stala stelesnením slepej uličky slovenských dejín a hlavným predstaviteľom zločineckého režimu Slovenského štátu v rokoch druhej svetovej vojny.

Tisovú životnú dráhu sleduje J. M. Ward dôsledne chronologicky, ale súčasne v jednotlivých etapách jeho života vystupujú do popredia základné línie a základné konštanty jeho života. Prvou líniou, ktorá ho sprevádzala po celý život, bol jeho katolicizmus. Katolícka bola jeho výchova doma i v školách, ktoré navštevoval, katolícke bolo prostredie, v ktorom sa pohyboval. Viera v Boha a v cirkev bola pre Tisa základným východiskom, ktoré ovplyvňovalo jeho myslenie i jeho skutky. Bol natoľko inteligentný, že si nepripúšťal nijaké pochybnosti o Bohu a katolíckej cirkvi. V tejto oblasti si jednoducho nekládol otázky, pretože otázky by mohli oslabiť jeho vieru. Liberalizmus a socializmus boli preňho démoni, pre ktorých mal jedinú reakciu: *apage satanas!* V jeho živote sa skutočne nedajú nájsť nijaké stopy po vnútornom zápase, ktorým prechádzali mnohí katolícki intelektuáli, ba dokonca aj niektorí katolícki svätci. Z tejto jeho životnej istoty vyplynulo aj rozhodnutie stať sa kňazom. Viacerí slovenskí katolícki kňazi vstupovali do kňazského seminára, pretože to bola pre nich jediná cesta, ktorá viedla k vzdelaniu. Taký bol prípad Andreja Hlinku i Karola A. Medveckého. Tiso si mohol vybrať, jeho rodičia mu mohli zabezpečiť aj sekulárne vzdelanie, ale on od malička vedel, že chce byť kňazom. V pokojných časoch mu kvalitné vzdelanie a vlastné ambície sľubovali rýchlu a možno aj závrtnú kariéru. V takých pokojných časoch však Tiso prežil iba prvých tridsať rokov života.

A pokojné, čiže pre Tisa bezproblémové, boli aj prvé roky prvej svetovej vojny. Prvý vážny problém pre Tisa ako človeka nastal až na konci svetovej vojny, keď sa musel rozhodovať medzi kariérou kňaza a kariérou politika.

Viacerí apogeti Jozefa Tisa zdôrazňujú jeho sociálne cítenie. J. M. Ward uvádza rovnako niekoľko príkladov, hlavne z prvých rokov jeho kňazskej a verejnej činnosti. Tisova verejná činnosť bola v súlade s pápežskou encyklikou *Rerum novarum*, ktorá podnietila spoločenskú aktivitu katolíckych kňazov i laikov. Na jednej strane to viedlo k zakladaniu drobných peňažných a podporných ústavov, na druhej ale tiež systematický zápas o „dušu“ človeka z ľudu. Pápežská encyklika bola namierená proti socializmom, ktorí hájili záujmy robotníkov a pritom ich ideológia bola ateistická a často aj protikatolícka. V agrárnom Uhorsku tvorili väčšinu obyvateľstva roľníci, a tak sa predmetom agitácie vznikajúcich kresťansko-sociálnych či ľudových strán stali nielen robotníci, ale aj, a azda predovšetkým, roľníci. Kresťanský socializmus či uhorský „néppartizmus“ však znamenal nielen sociálnu prácu, ale aj politiku. A politika bola tým démonom, ktorý už na mladého kňaza číhal. Ten démon, ako ukazuje Tisova biografia, bol mimoriadne úspešný.

Politika Tisa priťahovala od mladosti. Mnohé jeho vlastnosti ako schopnosť lavírovať, vyhnúť sa nástrahám a príliš radikálnym riešeniam, ktoré by ho limitovali – to všetko boli vlastnosti, ktoré umožnili Tisovi pomerne dlho úspešne plávať medzi Scyllou a Charibdou, manévrovať aj v rozbúrených vlnách. Mnohí politici túto jeho manévrovaciu schopnosť ocenili a rešpektovali ho ako partnera. Možnosť politickej kariéry sa Tisovi črtala už v maďarskej kresťansko-sociálnej strane. V prelomových rokoch 1918/1919, ako presvedčivo dokumentuje J. M. Ward, bol Tiso jedným z prvých tzv. novoslovákov. Veľmi rýchlo vycítil svojím politickým inštinktom, že Uhorsko je politickou mŕtvolou a nemal ani najmenšiu chuť zahynúť politicky spolu s ním. Pre novoslovákov, ktorí prišli na Hlinkovú výzvu do Slovenskej ľudovej strany z maďarskej kresťansko-sociálnej strany, alebo boli ňou ovplyvnení, bolo charakteristické, že vznik Československého štátu chápali ako prejav českého imperializmu. Aj keď nadobudli slovenskú identitu, protičeský resentiment vyplývajúci z kritiky českého imperializmu mnohým ostal aj v nasledujúcich rokoch. Tento resentiment mal nepochybne aj Tiso, ale navonok sa väčšinou neprejavoval. U autora knihy ho nájdeme menej ako v samotných Tisových prejavoch a článkoch, publikovaných Historickým ústavom SAV. Vo všeobecnosti však iste možno súhlasiť s tým, že v tejto skupine ľudákov-novoslovákov patril Tiso k tým najumiernenejším, a preto bol ochotný a schopný fungovať ako politik na báze demokratického systému, vytvoril si aj v tábore českých politikov imidž potencionálneho partnera a nie je iste náhoda, že patril medzi prvých ministrov z radov Hlinkovej slovenskej ľudovej strany. Tisovým problémom, rovnako ako u jeho početných ľudáckych kolegov, hádam s výnimkou Vojte-

cha Tuku, bolo, že ešte z uhorských čias nasiakli provincializmom a potom v roku 1939 sa „ocitol uprostred európskej krízy“ (s. 22). Pravda, ak sledujeme pozorne Tisove prejavy a články, nemôžeme nepostrehnúť, že tento najdôležitejší ideológ HSLS síce demokratické inštitúcie využíval, ale demokraciu ako politický systém začal veľmi skoro považovať za bezperspektívnu. Bol hlásateľom stavovského (korporatívneho) systému a vychádzal z dvoch zdrojov. Vo Wardovej knihe nachádzame iba jeden zdroj: pápežskú encykliku *Quadragesimo anno* z roku 1931, ktorá mala byť akýmsi zhodnotením a predĺžením štyridsaťročného politického zápasu politického katolicizmu. Tiso bol mimoriadne aktívnym propagátorom tejto pápežskej encykliky a jej predstáv o „pravom štáte“. Druhý zdroj, ktorý však nepochybne Tisa ovplyvnil rovnako, bolo učenie rakúskeho filozofa a politológa Othmara Spanna (*Der wahre Staat*) a v praktickej politike sa videl vo svojom niekdajšom učiteľovi Ignácovi Seipelovi. Politika uspokojovala Tisovu ambicióznú povahu. Veľmi skoro sa však jeho snaha o kariéru v cirkevnom systéme dostala do konfliktu s jeho politickými ambíciami. Exponovaného politika nechcel mať ako svojho tajomníka ani biskup Kmeťko a ani vo Vatikáne nevideli radi na vyšších cirkevných postoch aktívnych politikov. Tiso sa musel rozhodnúť. Kariéra tajomníka u biskupa Kmeťka bola sľubná, ale bola v rozpore s jeho politickou kariérou, a tak ho Kmeťko v roku 1923 prepustil (s. 85). Tiso sa rozhodol pre politiku. Bolo to osudové rozhodnutie. S Vatikánom prišiel Tiso do konfliktu aj počas svojho prezidentovania. Pius XII. sa postavil proti jeho prezidentstvu. Tiso, kňaz povinný poslušnosťou voči svätému otcovi, neposlúchol (s. 192). Rovnako ignoroval aj výhrady Vatikánu voči deportácii slovenských židov a pri intervencii pápežského nuncia Burzia, ktorý ho nazval klamárom, sa Tiso rozzúrnil a búchal pästou do stola. Tu autor cituje spomienky Tisovho osobného tajomníka Murína, ktorý iste nemal dôvod vykresľovať Tisa ako cholerika. Tiso podľa slov autora „do politiky vstúpil čiastočne preto, aby bránil svoju cirkev, ale politika ho ovládla“ (s. 330).

Pre Tisa, rovnako ako pre ďalších „novoslovákov“, bolo charakteristické, že tí, ktorí prijali vnútorne svoju slovenskú identitu, svoj novonadobudnutý nacionalizmus radikalizovali. Za Uhorska mohol urobiť Tiso kariéru iba ako Maďar či maďarón, iná cesta ku kariére nevedla. Ako Slovák mohol fungovať iba na okraji uhorskej spoločnosti ako disident. Úloha disidenta - to však nebolo nič pre ambiciózneho mladého kňaza. V Československej republike sa ale Tiso stal pomerne rýchlo „veľkým Slovákom“ a štylizoval sa do pózy pravého a spolu s HSLS jediného reprezentanta slovenského národa. Národ sa mu stal modlou a aj tu, ako pri ďalších politických aktivitách, dostal sa aj do rozporu s učením katolíckeho univerzalizmu. Tento rozpor priniesol do slovenského ľudáctva už Hlinka. Heslo „Za Boha a za národ“ obsahovalo v sebe hlboký rozpor, ktorý sa nedal preklenúť inak ako demagógiou. Boh bol totiž nielen Bohom Slovákov, no aj Bohom Maďarov, Čechov, ale aj Bohom Židov.

Veľký priestor venuje J. M. Ward Tisovmu antisemitizmu. Ukazuje správne, že antisemitizmus v tejto časti sveta a v tomto historickom čase nebol ničím výnimočným. Antisemitské zmýšľanie a antisemitské prejavy sprevádzali Tisa už od detstva. Počas štúdia vo Viedni patrilo tiež k mnohým katolíckym obdivovateľom Karla Luegera, ktorý sa napriek (alebo práve preto?) svojmu antisemitizmu stal primátorom Viedne. V slovenskej politike sa s antisemitizmom stretávame nielen u katolíkov, ale aj u evanjelikov a dokonca aj u slovenských liberálov. Jozef Tiso vystupoval ako umiernený antisemita dokonca ešte aj na začiatku svojej kariéry, vo funkcii prezidenta Slovenského štátu „musel Tiso krotiť“ radikálny antisemitizmus svojich spolustraníkov, ako uvádza J. M. Ward. A predsa, napriek tejto počiatkovej umiernenosti, je to práve Tiso, ktorý nesie najväčšiu zodpovednosť za najťažší zločin Slovenského štátu: holokaust slovenských židov. Bol to práve kňaz Tiso, ktorý hrubo prekrútil základné kresťanské učenie, že kresťan má milovať bližného ako seba samého a že bližný je každý človek, či priateľ, alebo nepriateľ. Že to urobil práve v súvislosti s protižidovskými opatreniami, je obzvlášť hodné odsúdenia. Je ale neuveriteľné, že na tomto prekrútenom hodnotení, že človek má predovšetkým milovať seba a zbavovať sa všetkého, čo mu škodí, trval Tiso ešte aj pre Národným súdom (s. 305). Démon politiky sa tu v boji o „Tisovu dušu“ spojil s démonom ctižiadosti a pýchy. Títo dvaja démoni napokon priviedli zbožného a umierneného kňaza na dno.

Autor historickej biografie musí byť, ak má svoju úlohu zvládnuť, psychológom. Nemusí mať nevyhnutne psychologické vzdelanie, ale musí mať v tomto smere intuíciu. J. M. Ward sa zhostil úlohy podať psychologický portrét Jozefa Tisa nadmieru dobre. Je málo takých štúdií, ktoré sa venujú aj tejto stránke osobnosti, a nie iba tzv. objektívnym okolnostiam, na ktoré Tiso reagoval. Vo Wardovom portréte vidno, že Tiso bol od mladosti mimoriadne ctižiadostivý. Prejavovalo sa to už v uhorskom období a potom aj v prvej republike. Karierizmus mu nedovolil byť za Uhorska Slovákom, karierizmus ho priviedol k tomu, že uprednostnil politickú kariéru pred katolicizmom a v konečnom dôsledku bola uňho kariéra dôležitejšia nielen ako jeho kňazské mravné vedomie, ale stála aj nad národom, ktorý vo svojich prejavoch tak okázalo zdôrazňoval. Za Slovenského štátu dosiahol vrchol kariéry, a to v ňom utvrdilo jeho sebavedomie. Z hľadiska katolíckej morálky by sa dalo povedať, že jeho najväčším hriechom bol hriech pýchy. Paradoxne je, že Tisovým každodenným sprievodcom boli *Duchovné cvičenia*, ktoré nabádali k „pohrdaniu svetskou slávou“ a uprednostňovali pokoru pred pýchou (s. 31). Pokora mu chýbala aj pred Národným súdom, aj pred dokumentmi a obrazmi umučených židov. To udivovalo aj vtedajších svedkov súdneho procesu. Bol to iba dôkaz toho, že v tom čase už žil Tiso vo svojom svete, ktorý si vo svojej hlave vytvoril a ktorý bol nedotknuteľný vonkajšími udalosťami. V tomto stave bol evidentne už aj počas povstania, keď hovoril, že „Slováci povstali pre zvesti, že ho Nemci zabili či zajali“ (s. 293).

Koloman Cích, Ladislav Roller: Postihnuté miesta II. angloamerickým bombardovaním hlavného mesta Bratislavy, 20. 9. 1944

Dosiahnuť vrchol politickej kariéry a stať sa vodcom – to ale nebola jednoduchá cesta. Na niektorých miestach biografie sa stretávame aj s tým, že Tiso bol v HSLS od začiatku predurčený na vedúcu pozíciu, čo je zrejme nadnesené. V knihe sa píše o HSLS ako o „jeho“ strane. To ale môže byť aj záležitosť prekladu, pretože privlastňovacie zámeno „jeho“ má v slovenčine silnejší privlastňujúci akcent ako anglické „his“. Autor teda mohol mať na mysli skôr stranu, ku ktorej Tiso patril. Prvé mesiace existencie Československej republiky prežíval Tiso predovšetkým v Nitre a bol v tom čase skôr lokálnou osobnosťou, kde získaval ostrohy často v nevyberaných politických šarvátkach. V ľudovej strane musel zvädzať najprv zápas o „Hlinkovo dedičstvo“ s Karolom Sidorom, ktorého zrejme sám Hlinka protežoval. Následne musel zvädzať zápas s radikálmi v strane a pritom pod Hitlerovou kontrolou ho to nútilo byť často v skutkoch radikálnejší ako radikáli, aby si pozíciu u Hitlera udržal. Podľa slov J. M. Warda „Tisove všeobecne známe spory s Tukom a Machom odvádžali ľudí od toho, aby videli, do akej miery je Tisova politika podobná politike radikálov“ (s. 333). To je už úskalie kolaborácie s „mocným zlom“, ktoré sa v dejinách často opakuje.

Franz Karmasin, ktorý na prelome rokov 1938/1939 hral kľúčovú úlohu pri kontaktoch slovenských ľudákov s nacistami, dobre poznal Tisovu ctižiadostivú povahu a v tom zmysle informoval „svojich ľudí“ v Berlíne. (Karmasin mal Tisa prečítaného iste aj preto, že sám bol otrokom svojho karierizmu.) Kľúčovou udalosťou, ktorá napokon rozhodla o Tisovom vstupe do pekla, boli marcové dni roku 1939. Hitler, ktorý chcel mať do roka a do dňa od anšlusu Rakúska vyriešenú aj „československú otázku“, začal „tlačiť na pílu“. Na jednej strane jeho ľudia povzbudzovali radikálnych ľudákov, aby sa odtrhli od Čechov a na druhej strane informovali českú pomníčovskú vládnú garnitúru o tom, čo Slováci chystajú. Všetko to malo smerovať ku konfliktu medzi Čechmi a Slovákmi, konfliktu, ktorý režírovali v Berlíne. Tiso bol Prahou odvolaný z postu predsedu slovenskej autonómnej vlády a nahradený jeho najväznejším konkurentom Karolom Sidorom. J. M. Ward cituje očitých svedkov a zdôrazňuje, že Tiso, ktorý nemal sangvinické sklony, v tom čase zúrila a bol mimoriadne nahnevaný a podráždený a „pohrával sa s prevratom“ (s. 211). A to bol stav, ktorý v Berlíne potrebovali a to bol dôvod, prečo Tisa, ktorý bol v tom čase súkromnou osobou a sedel na svojej fare v Bánovciach, pozvali do Berlína, kde ho oficiálne privítali so štátnymi poctami. Je na mieste otázka, či Tiso, ktorý bol človek inteligentný a s politickou intuíciou, prehliadol túto hru, ktorú s ním Hitler hrá, vrátane hrozieb z obsadenia Slovenska Maďarskom. Otázka ostáva otvorená, ale výsledok je jednoznačný. Tiso sa rozhodol túto hru hrať. Kariéra z vôle Hitlera a pod jeho „ochranou“, to bola tá cesta do pekla, z ktorej už nebolo návratu. Tiso tak dostal nielen seba, ale celé Slovensko do bezvýchodiskovej situácie. Slovensko a Slováci nemohli bez ujmy prežiť ani Hitlerovo víťazstvo, ani Hitlerovu porážku. Z toho hľadiska bolo pre Slovákov riešením povstanie,

Slávnostné započatie slovenského autonómneho snemu, 18. 1. 1939

ktoré Tiso odmietol, dal Nemecku na Slovensku voľnú ruku a zotrval ako Hitlerov spojenec až do trpkého konca. Výbuchy hnevu, ktoré sa u Tisa objavili opäť počas povstania, potvrdzujú jeho hlbokú osobnostnú krízu, ktorú ale napokon prekonal tak, že zotrval pri nacistickom Nemecku.

Kniha J. M. Warda je nepochybne najlepšou Tisovou biografiou, aká bola doteraz napísaná. Skvelá biografická črta Ivana Kamenca je príliš stručná. Slovenský čitateľ má k dispozícii zborník Pokus o politický a osobný profil Jozefa Tisa, ktorý je veľmi rôznorodý a nekoncentrovaný. Prejavy a články vydané Historickým ústavom SAV sú materiálom pre inteligentného a veci znalého čitateľa. O ľudáckej a novoľudáckej hagiografii je škoda hovoriť. Je preto dobre, že sa slovenskej verejnosti dostáva v preklade táto biografická amerického historika, ktorý k osobnosti Tisa a k dejinám strednej Európy pristúpil bez predsudkov a stereotypov. James M. Ward podal čitateľovi napínavý príbeh. Je to príbeh postupného mravného rozkladu (s. 328). Niektoré drobné nepresnosti nič nemenia na zásadnom význame tejto práce (aj keď niektoré jeho terminologické inovácie ako napr. *Magyar* sa v slovenskom kontexte ťažko udomácnia). Je trocha škoda, že preklad nebol dosť dôkladne redigovaný, pretože v knihe je dosť nezrozumiteľných miest. To sú však iba drobné „chyby krásy“ na tejto veľmi hodnotnej knihe. V poslednej dobe sa na Slovensku v rôznych súvislostiach opakuje, že by bolo dobre začať verejnú (mediálnu) diskusiu o Tisovi a jeho dobe. Kniha J. M. Warda tvorí nepochybne základ, ktorý môže takúto diskusiu podnietiť.